

Mu'tezile Kelamı Perspektifinden Yapay Zekâ ve Ölümsüzlük Tartışmaları

Discussions on Artificial Intelligence and Immortality from the Mu'tazili Perspective

Zeynep Şeren^{1*}, Zülkif Özer², Berat Sarıkaya³

Geliş Tarihi: 30/10/2025

Kabul Tarihi: 07/01/2026

DOI: 10.53683/gifad.1813932

¹Doktora Öğrencisi,
Gümüşhane Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Kelam
Anabilim Dalı / Ph.D.
Candidate, Gümüşhane
University, Faculty of
Theology, Department of
Kalam
Gümüşhane/Türkiye
pedaliza07@yandex.com
orcid.org/0000-0003-1253-
730X

²Doktora Öğrencisi,
Gümüşhane Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Kelam
Anabilim Dalı / Ph.D.
Candidate, Gümüşhane
University, Faculty of
Theology, Department of
Kalam
Gümüşhane/Türkiye
zulkihozere@gmail.com
orcid.org/0009-0004-0058-
9502

³Prof. Dr. Gümüşhane
Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Kelam Anabilim
Dalı / Gumushane
University, Faculty of
Theology, Department of
Kalam
Gümüşhane/Türkiye
beratsarikaya@hotmail.com
orcid.org/0000-0002-3308-
6184

*Sorumlu Yazar /
Corresponded Author

Telif Hakkı: Gümüşhane
Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Gümüşhane,
29000, Türkiye. Bütün hakları
saklıdır.

Copyright: Gümüşhane
University, Faculty of
Theology, Gümüşhane,
29000, Türkiye. All right
reserved

İntihal: Bu makale özel bir
yazılım ile taranmıştır. İntihal
tespit edilmemiştir

Plagiarism: This article has
been scanned by special
software. No plagiarism was
detected.

Öz

Bu makale, transhümanizm ve yapay zekâ bağlamında gündeme gelen biyolojik ve dijital ölümsüzlük iddialarını, İslam kelâmının akılcı ekolü Mu'tezile'nin temel prensipleri ışığında eleştirel bir analize tabi tutmayı amaçlamaktadır. Çalışma, teknolojik bir imkân olarak sunulan ölümsüzlük tasavvurunun, Mu'tezile'nin tevhid, adalet, insan iradesi ve ahiret inancı gibi kurucu ilkeleriyle derin bir gerilim içinde olduğu temel argümanından hareket etmektedir. Makale, öncelikle yapay zekânın "dar" ve "genel" formlarından hareketle ulaştığı noktayı ve transhümanist düşüncenin bu teknolojiye yüklediği ölümsüzlük misyonunu tartışmaya açarak "Biyolojik Ölümsüzlük" hedefi doğrultusunda telomeraz çalışmaları, kriyotik(cryonic) yöntemler, hibernasyon ve beyin-bilgisayar arayüzleri gibi somut girişimleri değerlendirmektedir. Ardından, "Dijital Ölümsüzlük" kavramını, zihin yükleme ve dijital benlik fikri üzerinden inceleyerek bu yaklaşımın insanı maddeden ibaret gören materyalist temelini vurgulamaktadır. Biyolojik ölümsüzlük iddiası, Mu'tezile'nin ecel anlayışıyla; dijital ölümsüzlük tasavvuru ise insanı yaratılmış, ruh-beden bütünlüğüne sahip ve ahirette hesap verecek bir varlık olarak tanımlayan ontolojik çerçeveye doğrudan çelişmektedir. Özellikle, "yaratıcı" konumuna soyunma ve "ebedilik" iddiası, Mu'tezile'nin tevhid anlayışını ihlal etmektedir. Bununla birlikte, tıbbi müdahaleler gibi "ömrü uzatma" amaçlı, iyileştirici teknolojik uygulamaların, insanın kendini koruma içgüdüğü kapsamında ve yaratıcıyı inkâr etmeyen bir niyetle kullanılmasının sorumluluğunun kişiye ait olduğu kabul edilmektedir. Makale, yapay zekânın bir "amaç" değil, "araç" olarak görülmesi gerektiği ve salim aklın rehberliğinde değerlendirilmesinin zorunlu olduğu fikrini öne çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Yapay Zekâ, Transhümanizm, Ölümsüzlük.

Abstract

This article aims to critically analyze claims of biological and digital immortality raised in the context of transhumanism and artificial intelligence, in light of the fundamental principles of Mu'tazila, the rationalist school of Islamic theology. The study is based on the fundamental argument that the notion of immortality presented as a technological possibility is in deep tension with the founding principles of Mu'tazila, such as tawhid, justice, human will, and belief in the afterlife. The article first discusses the point reached by artificial intelligence in its "narrow" and "general" forms and the mission of immortality assigned to this technology by transhumanist thought. It then evaluates concrete initiatives such as telomerase research, cryonics, hibernation and brain-computer interfaces in pursuit of the goal of "Biological Immortality." It then examines the concept of "Digital Immortality" through the ideas of mind uploading and digital identity, highlighting this approach's materialist foundation that views humans as merely physical entities. The claim of biological immortality contradicts Mu'tazila's understanding of death; the concept of digital immortality directly conflicts with the ontological framework that defines humans as created beings possessing a unity of soul and body who will be held accountable in the afterlife. In particular, the assumption of the position of "creator" and the claim of 'eternity' violate the Mu'tazila's understanding of tawhid. However, it is accepted that the responsibility for the use of therapeutic technological applications aimed at "prolonging life," such as medical interventions, within the scope of the human instinct for self-preservation and with an intention that does not deny the creator, belongs to the individual. The article emphasizes the idea that artificial intelligence should be seen as a "tool" rather than an "end" and must be evaluated under the guidance of sound reason.

Keywords: Kalâm, Mu'tazila, Artificial Intelligence, Transhumanism, Immortality.

Giriş

Yapay zekâ çağımızda insan aklının en gelişmiş ürünlerinden biri sayılmaktadır. Savunma, eğitim, sağlık hatta sosyal hayat içerisinde günlük ihtiyaçlara en verimli şekilde cevap verebilen teknolojilerde yapay zekâyı yaygın şekilde kullanılmaktadır. Dünyanın insanının bu teknolojiyi anlaması ve kullanması için çaba gerekirken yarının çocukları yapay zekâ ile çevrili bir dünyaya doğmaktadır. Bu hazır buluş onları yapay zekâdan ayrı düşünemedikleri bir yaşamla karşı karşıya bırakmaktadır. O halde içine doğdukları ortam dini kabullerinde de bu durumun bir yansımasını gösterecektir. Mesela fizik alanı ilgilendiren yapay zekâ ölümsüzlük, ahiret, tevhid ve ruha dair metafizik alanı ilgilendiren birtakım iddialara sahiptir. Bilimin ve teknolojinin yardımı ile ortaya atılan bu iddialar İslam dinine aykırı unsurlar içermektedir.

İnsanın doğduğu andan itibaren başına geleceğini kesin suretle bildiği tek şey vardır, o da ölümdür. Bu yok oluş insanı korkutan, sevdiklerinden ve alıştığı dünyadan ayıran, bilinmeze sürükleyen yönüyle insanların kaçındığı bir olgudur. Bu kaçınma insanoğlunu uzun hayat arayışı ve ölümsüzlüğün imkânına dair araştırmalar yapmaya sevk etmiştir. Hatta ilk peygamber Hz. Âdem ile ölümsüzlük ağacı¹ olarak başlayan bu tabii arzu halen insanoğlunun kafasındaki yerini korumaktadır. Yapay zekâ bugünkü gelişimi ile insanlığın köklü sorularını yeniden gündeme getirmekte ölümsüzlük vaadi ile karşımıza çıkmaktadır.

Bu makalede ölümsüzlük fikri ile Mu'tezile düşüncesinde bu fikrin karşılığına, ortaya çıkacak kelâmî konulara dair bir karşılaştırma sunulması amaçlanmaktadır. Çünkü yapay zekâyı en iyi anlama imkânını aklın öncelendiği ve yetkin görüldüğü Mu'tezilî bakışla yakalayabileceğimiz kanaatindeyiz. Araştırmamız ölümsüzlük iddiasını ilahi adalet, insan iradesi ve ahiret inancı çerçevesinde kalarak açıklamaya çalışacaktır.

1. Dijital Çağın İddialı Söylemi: Ölümsüzlük

Yapay zekâ insana özgü düşünme becerilerinin taklit edilerek bilgisayar, makine gibi aletleri zeki denilebilecek duruma getirme çalışmasıdır. İnsan gibi akıl yürütme, tecrübelerden öğrenme, görsel, sözlü ve yazılı dili anlayabilme becerisi hedeflenmektedir (Deperlioğlu ve Köse, 2025, 48). Bilgisayar, işlemci ve ağların gelişmesi yapay zekâ gibi üst seviye yazılımların gerçekleşmesine, dizginlenemez yaratıcılığının sınır tanımayan yeni hedeflerine imkân vermiştir. O halde yapay zekânın ne olduğuna kısaca değinmek ve odağımız olan ölümsüzlüğün aracı teknolojiyi tanımamız gerekmektedir.

İnsan zekâsının bir matematiksel çıkarımlar örüntüsünden ibaret işlemler olduğunu düşünen bilim insanları bu matematiksel formülü makinelerin de öğrenebileceğini kanıtlamaya çalışmışlardır. Algoritma tanıma ile başlayan serüven bir takım öğrenme yöntem ve tekniklerinin geliştirilerek yapay bir sisteme tanıtılmasıyla devam etmiştir. Alan Turing'le *makinalar düşünebilir mi?* Sorusuyla başlatılan serüven Jhon McCarthy'le *yapay zekâ* olarak isimlendirilmiş daha birçok farklı alanda çalışan uzmanın ellerinden geçerek bugüne ulaşmıştır. İnsan gibi düşünebilen soru ve sorunları insan gibi çözebilen ve bunları yaparken insan müdahalesinden bağımsız olabilen makinalar hedeflenmiştir. Bu hedef aynı zamanda insanın ne olduğu, nasıl düşünebildiği gibi birçok noktada da insana yönelik araştırmaları zorunlu kılmıştır. İnsanın bilimin ışığında tabiri caizse adım adım çözümlenmesi yapay zekânın adım adım insana yaklaştırılmasına imkân vermiştir. İnsanın eksik kaldığı, fark edemediği noktalarda bu sistemler insandan daha az hata yapan alanında uzmanlaşan sistemlere dönüşmüştür (Öztemel, 2020, 101).

Dar yapay zekâ olarak ifade edilen ve verilen bir görevi olasılıkları ile en ince ayrıntısına kadar hesaplayarak insani dezavantajlardan korunmuş şekilde ortaya koyabilme yetisi kazanan yapay zekâ mesela bir satranç maçında ya da matematik problemlerini çözme konusunda insandan önde olduğunu ispat etmiştir. Dar yapay zekâ tek tip iş için kullandığımız yazılım programı modelleridir. Tıp alanında

¹ Tâhâ Suresi 20/120 ayette Ağaç 'şeceretü'l-huld' ölümsüzlük ağacı olarak adlandırılmıştır. "Derken, şeytan şöyle diyerek onun kafasını karıştırdı: "Ey Âdem! Sana sonsuzluk ağacının ve son bulmayacak bir hükümlürlüğün yolunu göstereyim mi?"

teşhis gibi hızlı karar alma ve ayrıntıları kaçırmamayı gerektiren işlemlerde doktorlara yardımcı olmaktadır. Dil modelleri sohbet botları ile Gemini, ChatGpt, Siri gibi modeller bilgi tarama, kaynakları özetleme, yer bulma gibi zamandan tasarruf ettiren, tekrar gerektiren veya insana sıkıcı gelen işlerde kullanılarak kolaylıklar sağlamaktadır (Deperlioğlu ve Köse, 2025, 73-75).

Daha da ileri çalışmalarla yapay zekânın bilinç kazanması yani kendi kararlarını alma konusunda özgür bir seçimde bulunması ve karşısına çıkan problemlerde inisiyatif kullanması için geliştirilme çalışmaları bulunmaktadır. Genel yapay zekâ olarak isimlendirilen bu türden insan seviyesinde ya da daha üstün kabiliyetler göstermesi beklenmektedir (İldeniz, 2025, 42). Genel yapay zekâ çalışmaları devam ede dursun; süper yapay zekânın gerçekleşeceği, insana hiçbir şekilde ihtiyacı olmadan veri işleyen, kendi kendisini geliştiren bağımsız bilince sahip bir yapay zekâ ile karşılaşılmasından söz edilmektedir. Böylesi bir durumda insan ve insanlık nasıl şekillenecek tahayyülü zor bir meseledir. Çünkü yapay zekâ teknolojileri insanı algoritmik verilerden ibaret fizik alan ile sınırlı bir varlık olarak tahayyül etmektedir. Bu tahayyül insanı yapay olarak taklit edilebilir kılmaktadır. Transhümanizm gibi akımlar bu iddiayla dünyadaki cennetin yaşanacağı, her türlü eksiklik ve hastalığın uzak olduğu, en gelişmiş hali ile insanı biyolojik ya da mekanik bir şekilde fark etmeksizin mükemmelleştirme çabası gütmektedir. İnsanlık bugün yapay zekâ sayesinde kendine daha çok güvenmektedir. Kendisini engellediğine inandığı din veya beden gibi olgulardan sıyrılma çabasıdır (More, 2013, 3). Özellikle Transhümanizm gibi akımlar insanın akıl yetisini kullanarak elde ettiği başarılarla o kadar güvenmektedir ki insanı sınırlayan bedenin engellerinden kurtulmak imkânını yani ölümsüzlüğü yapay zekâ sayesinde elde edebileceğine inanmaktadır. Çünkü Transhümanizm için beden bozulup arızalar çıkarabilen bir biyolojiye sahipken bu arıza tamir edilebilir görülmektedir (Harari, 2016, 34). Evrimin insanı getirdiği noktadan ileriye gelişim ancak akıllı teknolojiler ile mümkündür (More, 2013, 5).

İnsan genlerinin yapısının değiştirilmesiyle ömrün uzatılabileceğine dair araştırmalar söz konusudur (Sarıkaya, 2014, 256-257). Hali hazırda çalışmalar devam etmekle birlikte bu çalışmalara dayanarak ölümsüzlüğün imkânını ortaya koymak için kendini adayan insanlar da bulunmaktadır.² Harvard tıp fakültesinde yapılan telomeraz çalışmaları biyolojik olarak ölümsüzlüğün çok da uzak olmadığını ifade eden iddialar sunmaktadır (Lev Grossman, 18 Temmuz 2025). İnsan hücrelerinin uçlarında bulunan telomerlerin kısalması ya da yok olması sonucu hücre ölür. Bu biyolojik canlının yaşlanması, ölmesi ya da yetilerini kaybetmesi anlamına gelir. Uzmanlar farelerle yaptıkları deneylerde telomerleri telomeraz isimli enzimle uzatabilmeyi başarmışlar, canlının yeni beyin hücrelerine, üreme kabiliyetlerine ve genç farelerle yarışacak organ özelliklerine sahip olduklarını görmüşlerdir (BBC News Türkçe, 16 Temmuz 2025). Bu ve bunun gibi çalışmalar biyolojik ölümsüzlüğün bir teori olmaktan çıktığı yönündeki söylemlere de güç vermektedir.

Gelişen yapay zekâ soru ve sorunların kaynağı olabileceği gibi insanlara yardımcı, kolaylaştırıcı, geliştirici vb. yönüyle de vazgeçilemez bir unsur olarak görülmektedir. Akıllı ilaçlardan milimetrik hassasiyet gerektiren ameliyatlardaki başarılarına, henüz genlerde iken fark edilip engellenebilen rahatsızlıklara kadar çok yönlü ve çok faydalı başarılarına tanık olmaktadır. Yine dil işleme, yüz tanıma, bilgi işleme, vb. öğrenme programları ile insan hayatını koruma ve kolaylaştırmaya dair katkıları yadsınamaz bir gerçektir. Günümüzde bahsedilen özelliklere sahip yazılım modelleri dar yapay zekâ olarak kullanılmaktadır. Ontolojik iddiası bulunmayan yetkin araçlar olarak kullanılmaktadırlar. Fakat bilinçli yapay zekânın gerçekleşmesi ile oluşacak genel ve süper yapay zekâlardan beklentiler çok daha yüksektir. Dahası insan çaresini bulamadığı problemlerine de yapay zekâyı kurtarıcı olabilecek kadar gelişmiş görmektedir. Bunlardan biri de ölümdür. Peki, yapay zekânın ölüme bulduğu çare hangi şekillerde mümkündür.

² Bknz. Bryan Johnson'ın "Don't Die" isimli belgesel. 1977 doğumlu Amerikalı girişimci blueprint adını verdiği sıkı bir beslenme protokolü uygulayarak vücudunun biyolojik yaşlanmasını yavaşlatmaya çalışmaktadır. Güneşten korunma, 50 adetten fazla takviye, doğal ve besin değeri yüksek yiyecekler tüketme, öğleden sonra yemek yememek, yoğun spor gibi zorlayıcı uygulamalarla genç kalmaya çalışmaktadır.

1.1. Biyolojik Ölümsüzlük

Biyolojik ölümsüzlük canlılığın yok olmaması. Ontolojik varlığın sürekliliğini ifade eder. Yaşam adına ebedilik isteği insanın en derin ve köklü arzudur (Hökelekli, 1991, 162). Bilim insanları biyolojik ölümsüzlüğü kök hücreleri sayesinde kendilerinden kopan parçaları onaran, gerektiğinde yeniden üreten enzimlere sahip hayvan deneyleri ile yola çıkarak ispatlamaya çalışmaktadır (BBC News Türkçe, 16 Temmuz 2025). Mesela plenarya solucanları ve hidralar kopan parçalarını yenileyebilecek kök hücrelere sahiptirler. İnsanlarda belli bir seviyeden sonra sona eren hücre yenilenmesi bu canlılarda sürekli devam etmektedir. Kopan bir uzvun yeniden onarılabilmesi eksik kalan yaşam kalitesinin belki de süresinin yenilenmesi anlamına gelmektedir. Bu da onlara ölümsüzlük benzeri özellik kazandırmaktadır. Bu örneklerden yola çıkılarak gelişen kök hücre tedavisi insanlarda da yaşlılığın geciktirilmesi, organ yenilenmesi gibi tedavilerde kullanılan yöntemler arasına girmiştir (Sarıkaya, 2014, 39-44). Başarılı sonuçları da mevcuttur. Fakat biyolojik ölümsüzlük şu an için insanın yaşlanıp ölmesine engel olmaktan çok yaşlanmayı geciktiren ya da yaşam süresinin uzaması şeklinde işlev göstermektedir. Bazı canlılar için insan hayatına kıyasla ölümsüzlük mümkün görünse bile bu bir görüntüden ibarettir ve insan içinse henüz mümkün değildir. Deneyler ve umutlar ise tükenmeden devam etmektedir.

Dr. Paul Segal'in 1992'de California Üniversitesinde yaptığı deney ölümsüzlük arzusunun insanlık tarihi boyunca diri kalan bir arzuyu ve bu uğurda insanın neler yapabileceğine dair güzel bir örnek oluşturmaktadır. Deneyde Miles isimli bir köpek kriyonic (cryonic) isimli yöntem ile 70 dakikalık bir ölümün ardından yeniden canlandırılmıştır. Yöntem canlının bütün kanı vücudundan çekildikten sonra eksi 50 derecelik gliserolle doldurulması ve vücudun bozulmaması için sıvı nitrojenle dondurulması şeklinde gerçekleşiyor. Köpek deneyi cryonicsist bilim adamlarına bu yöntemin insanlar için uygulanabileceği umidini vermektedir. Bu nedenle yüzlerce kişi bedenleri ya da beden parçalarını tekrar diriltirmek üzere dondurmuştur (Sabah, 3 Ekim 2025). Beynin ve hücrelerin nasıl işlediğine dair yaptığı çalışmalar ile yapay zekâ biyolojik canlılığı devam ettirme ve geliştirme çabalarına tartışmalı da olsa katkılar sunmaktadır.

Hibernasyon adı verilen ve kişilerin çaresiz hastalıklarından henüz kurtulma yöntemleri bulunmadığı için tedavi bulunana kadar yapay olarak uyutulması da söz konusu ölümsüzlük arama yöntemlerinden biridir. Belirli bir süre suni uyuturucularla bayılma ile kış uykusuna yatan hayvanlarınkine benzer uyku sağlanarak ve ortam sıcaklığı düşürülerek hücre canlılığının korunduğu yöntemdir (Erdemir, 2011,663-664). Kriyoniğe benzeyen yöntem tıbbın gelişmesine bağlı beklentilerin getirdiği ölümsüzlük arayışıdır (Saka, 2016, 238). Uygun tedavinin bulunmasıyla kış uykusuna yatırılan insan yavaş yavaş uygun sıcaklığa getirilerek uyandırılacak ve tedavi ile hastalıktan kurtularak yaşamına devam etmesi sağlanacaktır. Kur'an'da ifade edilen *yedi uyurlar* (el-Kehf 18/22) bu yöntemin koşullarına benzer özellikler göstermektedir. Fakat hibernasyonla henüz bir canlı uyandırılması gerçekleşmemiştir.

Biyolojik canlılığın korunduğu diğer bir uygulama da beyne takılan çiplerle gerçekleştirilmektedir. Canlı beynin nöronlar arasındaki bağlantısı sırasında oluşan elektriksel faaliyetin taklit edilmesi ile yapılmaktadır. Beynin kullanılamayan kısmı ya da uzuvlarla arasında kopan bağın beynin taklit edilmesi ile yeniden kurulması sağlanır. Çip ve benzeri aparatlı yöntem canlı hayatına tıpkı hidralardaki gibi kaliteli ve uzun süreli yaşam sağlayarak katkı sunmaktadır. Beyin makine arayüzü sayesinde kafatasına takılan çiple araba kazası sonucu felç kalan Ian Burkhart isimli genç yeniden felçli uzuvlarını kullanabilme imkânına kavuşmuştur (Webtekno, 13 Ekim 2025). Bu çip sayesinde hem canlının kendi beyinsel işlevleri hem de çevresindeki nesneleri sevk ve idare edebilecek konuma gelmesine imkân verilmiştir.

Beynin bağlandığı ara yüz ağı geliştikçe insanın hiç hareket dahi etmeden sadece düşünce ile yemeğini pişirmesi, arabası ile çocuğunu okula bırakması, mesajlaşması, evini temizlemesi, işini ve ödemelerini yapması mümkün hale gelmiştir (Neuralink, 7 Ekim 2025). İnsan bu faaliyetlerde yapay zekâyı beynini nasıl kullandığının bilgisini de açarak aslında bu teknolojiyi de geliştirmektedir. Bu

karşılıklı etkileşim yapay zekânın bağlandığı insanı kendisinden önce düşünen, fiillerde bulunmasına imkân tanıyan durumları ortaya çıkarabilmesinin önünü açmaktadır. Tam bir ölümsüzlük olarak ifade edilemese de beynin kullanımına bilgi üretilip zihinsel faaliyetler sergilemesine olanak tanıyan bu yöntem kişiyi hayata bağlayan, ona güç ve imkân vermektedir. Hastayı, yatağa ve diğer insanlara bağımlılıktan kurtararak yaşam süre ve kalitesinde iyileşme sağlamaktadır.

1.2. Dijital Ölümsüzlük

Dijital ölümsüzlük; insanın hayatı boyunca edindiği bilgi, deneyim, gelişime dair fiziksel ve bilişsel becerilerini robota veya dijital bir ortama aktarmasıdır. Kısaca insanın beyninin yapay zekâyâ aktarımı sonucu elde edilen yaşam formudur (Can, 2022, 613). İnsanın gelişmesi, kendi hayatının yegâne planlayıcısı olması gerektiğini savunan felsefi görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Transhümanizm insanın evrimini bilim ve teknoloji ile mevcut organizmasının ötesine taşıyabileceği düşüncesine sahiptir (More, 2013, 19). Bunun için insanı olduğundan daha yetkin vasıflara taşıyacak tüm teknolojiyi kullanmayı gerekli görmekte, bu konudaki en etkili aracın ayırım yapmaksızın teknolojinin tüm yetkinliklerinin kullanılabileceğini vurgulamaktadır. Bilgisayar bilim ve mühendisliği, sinirbilim, nano teknoloji, genetik mühendisliği vb. ile ilgili bilim ve teknolojilerden faydalanır (More, 2013, 4-5). Bunların temelinde yapay zekâlı sistemler bulunmaktadır (Kurt, 2021, 24).

Yapay zekâ ile beynimizin taranıp elde edilen bilginin bir bilgisayara yüklenmesi tartışılmaktadır. Yani insan beyninin dijital bir kopyasının yapılabilme imkânı ortaya çıkmıştır. Beynin fiziksel yapısı onu açıklanabilir ve işleyişini taklit edilebilir kılınmaktadır (Merkle, 2013, 157). Bu biyolojik beynin daha gelişmiş biyolojik olmayan bir sistem içerisine aktararak dijital ortamda ölümsüz olarak saklanabileceği anlamına da gelmektedir. İnsanın ölümsüzlük arayışı çağlar ötesinden günümüze kadar gelmektedir. Simyâcılık, ab-ı hayat, destansı anlatılardaki kutsal iksirlerden beklenen ölümsüzlük arayışı çağın iksiri durumuna gelen yapay zekâ ile dijital bir düzlemde aranır olmuştur. İnsanları zaman, mekân ve kısıtlı somut bir varlık olmaktan kurtarma vadi dijitali cazip bir ortam olarak görmeyi sağlamıştır (Dede, 2024, 67). İnsana istediğini yapabilme, sınırları aşarak istediği kişi olabilme imkânı da tanıdığından dijital tercih edilmektedir. Biyolojik ölümün gerçekleşmesi halinde insanın yakınları tarafından bilincini oluşturan dijital kayıtları saklanabilir ve istenildiğinde bu kayıtlar kişilerin yerini alarak özlem giderilebilir bir nevi kişinin ölümsüzlüğü sağlanabilir hale gelmektedir (DW Türkçe, 4 Ekim 2025).

İnsan vücuduna geliştirme ya da onarıcı amaçlarla olsun takılan elektronik cihazlara sahip kişiler için cyborg (siborg) (Bulut ve Özkan, 2020, 256) tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Dijitalle oluşan yeni insan çeşitli şekillerde olabilir. Tamamen dijital sanal kişilik, mekanik bir beden içindeki biyolojik beyin (siborg) ya da tamamen insanın dijital verilerinden oluşan dijital bir robot her ne olursa olsun süreç zorluk ve bilinmezliklerle doludur. Transferle sağlanan aktarım ile kişiyi kişi yapan 'ben'i ne kadar yansıtacağı tartışma konusudur. Materyalist bakışa göre beynin girdi ve çıktı bilgilerinin elektriksel olarak işlendiği kopyalama işlemi ve dijital ölümsüzlük için bir engel bulunmamaktadır. Kişiyi 'ben' olarak var eden asıl unsurun maddeden oluşan beyin olduğuna inanılır (Saka, 2016, 243-244). Zekâ, bilinç, anılar ve ruh gibi kompleks yapıların aktarımı konusunda henüz soru işaretleri olsa da fizik yasalarına göre beynin çalışma prensibi açıklanabildikçe başarılı bir şekilde modellenilebileceği de savunulmaktadır (Merkle, 2013, 157). Hatta bedenin olmadığı bir ölümsüzlük amaçlanmaktadır (Can, 2022, 613). Biyolojik insan artık bir statü olarak geride kalmış addedilerek beden değişikliğinin isteneceği, biyolojik canlılığın yerine mekanik canlılığın siborglaşmanın tercih edileceği (Harari, 2016, 56) çağlar yaklaşmaktadır.

2. Mu'tezile'de Ölüm ve Ölümsüzlük

Mu'tezile'nin ölüm ve ölümsüzlüğe bakışını ecel kavramına verdiği anlam üzerinden öğrenmekteyiz. Ayrıca insan mahiyeti, ahiret tasavvurları, insanın iradesi, kulların fiillerinin yaratıcısı olduğunu düşünmeleri de ölüm ve ölümsüzlük adına yaptıkları çıkarımları anlamamız için gerekli görünmektedir.

2.1. Ölüm (Ecel)

Sözlükte ‘Mevat’ olarak yer bulan ölüm, varlıksal bir sıfat olup hayatın zıddıdır (Cürçânî, 1997, 226). Ölüm; hayatın zıddı, canlılığın yok oluşu, bitmek-tükenmek, hislerin yok olması, sönmek, ruhun bedenden ayrılması anlamlarına gelmektedir (İbn Manzûr, 1994, 546-547). Dünyaya geldiğimizden beri sıkça gözlemlediğimiz şeylerden biri ölümdür. Canlı ya da cansız tüm varlıkların bir şekilde değişip dönüştüğü ve varlıklarının son bulduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bazı ruh göçlerine³ atıfta bulunan dinler dışında üç semavi dinin kitaplarında da ölüm ve sonrasına dair bilgiler yer almaktadır. Mesela Kur’an âlemde görülen her türlü canlılık ve var oluşun aslında ölüm sonrası hayatı vurgulayan bir kanıt olduğu, dolayısıyla insanların bu olguyu düşünmelerini istemektedir (Kutluer, 1998, 9). Çünkü hayatı yaratan ilk yaratma, yok oluş ve tekrar dirilişin gerçekleşeceğini vurgulamaktadır (es-Secde 32/6-11; Yazır, 2007, 129). Ölüm ve varlığın tek kaynak noktasında birleştiklerine ayrıca birbiri ardınca mutlak surette vuku bulacağına işaret etmektedir.

Mu’tezile ölümüne ecel kavramı üzerinden bakarak yorumlamaktadır. Genel kabule göre Mu’tezile iki ecelden bahisle birine ‘eceli kaza’ diğerine de ‘eceli müsemma’ isimlendirmesi yapar. Eceli müsemma; Allah’ın kulu için belirlediği bir ömür ve ömrün bitimini ifade ederken eceli kaza; bu belirli ömrün kaza veya katil sebebiyle vaktinden önce son bulmasıdır (Kādî Abdülcebbar, 2013, 2/736-738). Genel kabul sarıh ayetlerde yer alan insanın ecelinin yazılı olması ve bir an bile geri alınamayacağını ifade eden ayetlerdir. Bu ayetler ecelin bilgisini ve vuku saatinin yalnızca Allah tarafından bilinip tayin edildiğini söylemektedirler (el-En’âm 6/2, 60; Fâtır 35/11). Bu nedenle de ecel aslında bir tanedir. Eceli ‘belirlenmiş bir müddetin sonu’ olarak açıklayan Mu’tezilîlere göre de ecel bir tanedir. Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî tek ecel olduğunu ve vaktinin bilinemeyeceğini savunurlar. Ayrıca kaza sonucu oluşan ölümün gerçekleşmemesi halinde maktulün yaşayacağını iddia etmenin mantıksız olduğuna inanırlar.

Ebû Ali el-Cübbâî eceli kaza ile dünyadaki vuku bulan ecel yani dünya hayatının sonunu kastetmektedir. Eceli müsemma ile de ahirette yaşanacak sonsuz hayatın kastedildiğini ifade etmektedir (Koloğlu, 2011, 405). Bu çıkarıma “O öyle bir yaratıcı ki sizi çamurdan yarattı sonra ölüm zamanını (ecel) takdir etti. bir ecel de katında belirlenmiş. Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz.” (el-En’âm 6/2) Ayetini örnek gösterirler. Cübbâiler gibi Ebû’l Hüzeyl el-Allâf da ne şekilde olursa olsun ölen her insanın ömrünü tamamladığı ve eceli geldiği için öldüğü görüşündedir (Murtazâ, 1986, 98; Kādî Abdülcebbar, 2013, 2/736). Maktul öldürülme ile kaybettiği düşünülen hayatı ömründen bir parça olarak görmemelidir (Bağdâdî, 2016, 75). Çünkü ecel belirli bir vakittir ve vakit geldiğinde ecel gerçekleşmiş süre son bulmuş olur. Bu açıklamalarda ihtilaf ecelin vuku bulması değil katilin başka bir kimsenin eceline tehir ve takdim ile etki etme gücüne sahip olup olmamasıdır. Yani maktul bu fiil gerçekleşmeseydi yaşamaya devam edebilir miydi? Bağdat ekolü ve Kâ’bî bu kişinin eceli müsemmasına kadar yaşayacağını (Karadeniz, 2012, 666) iddia ederken belirtildiği gibi Cübbâiler bunun mantıksız olacağını Kādî Abdülcebbar ise bu bilginin bir ihtimal olabileceğini ve olumlu ya da olumsuz ihtimallerin bir kesinliğe ulaştırmayacağını belirtir (Kādî Abdülcebbar, 1969, I/165). Yani ecel Mu’tezilede yaratıcının ezeli bilgisi içerisinde değişmez bir kaide olarak ifade edilmiştir. Katil bu bilgide değişiklik oluşturamaz (Kādî Abdülcebbar, 1969, I/170). Fakat yaptığı katl işinin zemmedilmesi dolayısıyla cezayı hakedici olur.

Mu’tezilî âlimler kişinin ölümünü kulların iradesinin dâhil olduğu ‘katl’ olayı dolayısıyla mezheb içerisinde farklı yorumlamalara gitmişlerdir. Genel kabul iki ecel olduğunu belirten Bağdat ekolünün yorumlarıdır (Okumuş, 57-58). Çünkü katl fiili Allah’ın buyurduğu gibi cezayı⁴ gerektirmektedir. Bu da yapılan fiil ile bir cana haksızlık edildiğini göstermektedir. Hayyat ve Ka’bi gibi âlimler ecelin iki tane olduğuna bireysel sorumluluğa vurgu yaparak dikkat çekmişlerdir (Okumuş, 57-

³ Samsara, reenkarnasyon, tenasüh vb. şekillerde ifade edilen öğretilerde ruh insan hayvan ya da bitki bedenlerinde tekrar tekrar vücut bularak bir çeşit ölümsüzlük yaşamaktadır. Ya da belli vücut deneyimleri ile daha ulvi makamlara çıkma imkânı bulup nirvanaya ulaşarak ölümsüzlük halini tecrübe edecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali İhsan Yitik, “Tenasüh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/443-446.

⁴ en-Nisâ 4/93. “Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, cehennemde ebedi kalmaktır. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.”

62). Ayrıca maktûl hem ölme ile Allah'a ait fiil hem de öldürme ile katile ait bir fiile maruz kalmıştır (Bağdâdî, 2016, 176). Fakat öldürülen kişinin eceli Allah'ın bilgisi doğrultusunda takdir edilen vakitle sonlanmış. Katilin fiiliyle değildir (Okumuş, 52). Bir fiili işleyerek sebep olunan sonuçlar hem faili hem de fiile maruz kalanı iki âlemde de etkilemektedir. Fail işlediği gücü nispetinde ve iradesinde olan şeyle diğeri başına gelen her şeye karşı ilahi adaletin vereceğine inandığı ivaz ve ceza (olumlu olumsuz karşılık) ile mükelleftir. Buradan yola çıkarak Mu'tezile'nin kul fiillerinde gücü insana verme sebebi Allah'ın kötülük nispetinden uzaklaştırılmasıdır diyebiliriz. Allah adaleti gereği iyi fiilleri işler, kişiye zulmetmez ve zulme rıza göstermez. İnsan kötü fiillerinde mutlak tek fail nedendir. Sorumluluk ve teklif kişinin kendisine aittir. Aksi takdirde ceza (vad ve vaid) anlamsızlaşır.

Kādî, fiillerdeki kötülüğü ve bu fiilin kötü olduğunun bilinmesini fiile verilecek ceza için gerekli şart olarak görür. Bir bakıma yapılan fiilin faili çocuk olursa kabih olduğunu bilmediği için kabahatten zemme hak kazanmaz demektir (Kādî Abdülcebâr, 2013, 2/494). Kādî'ya göre insan mükellef, kadir olma, bilme, anlama, yaşama, isteme yeteneklerine sahip olandır. Nasıl yapacağını bilmek ve onu yapmayı irade etmek mükellef olmak ve sorumlu tutulmak için şarttır (Kādî Abdülcebâr, 1965, 11/309). Katil ecel konusunda ezeli yazgıyı değiştiren değil ona kötü fiil işleyerek müdahil olandır.

Hibernasyon ve kriyonic gibi ölümsüzlük çalışmaları Mu'tezilenin ecel görüşü çerçevesinde ilahi ilmin içerisinde, insanın kazanımları doğrultusunda hayata dair olumlu sayılabilecek birtakım müdahaleleri içermektedir. Hasta ve bedensel dezavantajlara sahip kişiler göz önüne alındığında insanın temel ihtiyaçlarına cevap veren ve hayatını kolaylaştıran müdahaleler elzem olarak görülmelidir. Fakat ölüm gibi kaçınılmaz bir gerçeğin açık ayetlere (el-A'raf 7/34; el-Münâfikûn 63/11) ve tecrübi bilgiye meydan okuma iddiası tutarlı görünmemektedir. İnsanın başına gelen ağır yaralanmalar ve hastalıkların bir nevi katilin ecele yönelik müdahalesi olarak görülmesi durumunda dahi Mu'tezile ölümün ilahi ilim açısından şaşmaz şekilde vuku bulacağını belirtmektedir.⁵

Ölümsüzlük imkânsız olmakla birlikte ecelin tehiri ya da kesintiye uğradığını eceli müsemmaya kadar dondurulmuş bedenlerin canlanmasının imkânını Mu'tezilî kelâmcılar tarafından makul kabul edilebilir. Bu yöntemlerin henüz başarıya ulaşmış örnekleri mevcut değilse de teorik olarak gerçekleşmesi ihtimal dâhilindedir. Henrietta isimli kadının hücrelerinin 1950 yılından bu yana ölümsüz sayılabilecek kadar laboratuvar ortamında çoğalarak bilimsel testler yapılmasına imkân vermesi bunun bir örneği olabilir (Ünsal ve Büken, 2018, 249). Eğer kanserden ölmemiş olsa idi Henrietta da bilim adamlarının bulacağı tedaviyle daha uzun bir hayatı yaşayabilirdi. Fakat En'am suresinde yer alan birinci eceli insanın ölümü, ikinci eceli kıyamet (Zemahşerî, 1987, 25) şeklinde açıklamada bulunan ve eceli vakit olarak anlayıp maktulün yaşamasının imkânsız olacağını beyan eden kelâmcılar için insan bu yöntemlerle yeniden canlanamaz ve ecelleri kesintiye uğramamıştır.

Ecelin uzamasına yönelik çabalar ezeli yazgı içerisinde insana tanınan özgürlük alanı olarak değerlendirilebilirler. Ecelin uzaması konusunda Hz. Ömer'in Şam'daki veba salgınından kaçınması şeklinde gelen meşhur hadis yapay zekâ ile amaçlanan çabalarla benzerdir (Buhârî, "Tıb", 30; Müslim, "Selam", 100). Kişinin ölümüne sebep olacak hastalığın tedavisi için imkânları zorlamak vebadan kaçınmak kadar insani bir harekettir. Bu hadis Mu'tezilenin vurguladığı gibi ecelin değişebileceği 'eceli kazadan' kaçınılması gerektiği şeklinde yorumlanabilir. Toplumda ve birey olarak zihinlerde ölümden kaçınmanın mümkün olmadığı apaçık bilinmekle birlikte sadakanın ve akrabayı gözetmenin ömrü uzatacağını bildirilen hadisler bulunmaktadır. Kur'an'da yer alan ayetlerde ecel mutlak olarak ilahi iradeye verilse de insan sorumluluğunun önemi ve sebeplere dikkat çekilen ayetler de bulunmaktadır (Kurt, 2018, 128). Mutezilenin ecel ve ondan kaçınma konusunda insanın sorumluluğunu ön plana aldığını, fakat ecel vakti konusunda ilahi yazgıya boyun eğdiğini görmekteyiz.

⁵ Ebu Huzeyl el-Allaf'ın ölümün nasıl olacağı bilinmese bile vaktinde bir şüphenin olmadığına dair açıklamaları için bkzn. Watt, W. Montgomery, Hür İrade ve Kader, çev. Arif Aytekin, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996s. 84-85.

2.2. İnsanın Mahiyeti Sorunu

İnsanı 'ben' yapan şeyin ne olduğu yapay zekâ çalışmalarındaki önemi doğrultusunda yeniden önem kazanmıştır. Çünkü çeşitli akımlar ve yapay zekâ imkânları insanı yapay olarak üstelik daha mükemmel bir şekilde yaratabileceğini iddia etmektedir. Bu iddia insanı okunabilecek ve algoritmalara sığabilecek bir nesne olarak görmeyi gerekli kılar. O halde insan nedir? fiziki beden mi yoksa bedeninde hissedilen ruh mu? bilinmelidir. Ruh-beden, bilinç-beden tartışmaları olarak bilinen insanın mahiyeti sorunu kesinlik kazanamayan sorulardan bir tanesidir. İnsanın ne olduğunun tanımlanması bugünkü yapay zekâ tartışmalarında kilit noktayı oluşturmaktadır. İnsanın taklidi ya da sentetik formdaki gelişimi için mahiyetinin bilinmesine ihtiyaç vardır.

Mahiyet sorununu kelâmda özellikle ilk dönem kelâmcıları arasında materyalist açıklamalarla görmekteyiz. Zamanla bu açıklamalar eski kültürler, tasavvuf ve felsefenin etkisinde kalarak düalizme evrilmiştir (Dalkılıç, 2012, 333). Felsefenin mutlak maddeci yaklaşımından farklı olmakla birlikte Mutezile insanı görünen, bünyesi olan, eli, kolu bulunması yönüyle maddi bir varlık olarak açıklar (Kâdî Abdülcebâr, 1965, 11/310). Maddi ruh tasavvuru Allaf, Dırar b. Amr ve Cübbailer tarafından savunulmuştur (Kâdî Abdülcebâr, 1965, 11/312). Allaf ruhun manevi varlığını reddederek, insanı duyu organlarıyla algılanan gözüken bünye(beden) olarak açıklar. Ruh maddi cevherin arazıdır. Fiillerin kaynağı ise bedendir (Dalkılıç, 2012, 188).

Daha ılımlı bir maddi ruh görüşü ise Nazzam'a aittir. Ona göre ruh canlılığın kendisine bağlı olduğu latif bir cisimdir. Beden bir kalıp, ruh ve nefis insanın aslıdır. Yönetici olarak kudreti ve iradesi bulunmaktadır (Şehristani, 2017, 67). Bu yorum ruhu gerçek özne olarak görse de beden ve ruhu bir olarak açıklamış, ilişkilerini fiziksel şekilde tasvir etmiştir.

Ruhu açıkça ayrı bir töz olarak ifade eden Muammer b. Abbad es-Sülemi'dir. Ona göre insan cesetten farklı bir mana, âlim ve hâkimdir. Fakat (ruh)dokunulan hissedilen değildir. Bedenle olan ilişkisi 'idare etme' şeklindedir (Şehristani, 2017, 75). Bu görüş etkinliğini Gazzali'ye kadar elde edememiştir. Bu döneme kadar maddi olmayan bedenden ayrı kendi doğası olan ruhun varlığı kabul edilmemekteydi (Black, 2015, 339).

Mutezile içerisindeki özellikle ruhun mahiyeti hakkındaki yorumlar bir bütünlük içinde ele alındığında yapay zekâ ile amaçlanan insan geliştirme, bilinç aktarımı ya da dijital ölümsüzlüğe dair imkân sunar. Zihinsel işlevleri beyne dayalı açıklayan monizm insanı madde temelli göstermektedir. Dolayısıyla fizik âlemde maddi sebeplerden tezahür eden insanın taklidi yapay zekâ sayesinde biraz daha kolay hale gelmiştir. Bu sayede dijital ya da mekanik devamlılık için ölüme yenik düşecek beden sınırlılıklarından kurtulabilme imkânı da doğmaktadır. Ayrıca Transhumanizm gibi akımlara bilince sahip makineler üretebilme adına güçlü bir argüman sunmaktadır (Bouzenita, 2018, 205-206). Beyne bağlı görülen 'ben' olma hali bu anlayışla sentetik ortamlarda aynı işlevleri görebilecek şekilde bir aktarıma tabi olabilir. Bilinç ve kişilik taşınabilir (Merkle, 2013, 163). Fakat kelâmcılardaki Allah'ın sıfatlarına dair ihtimam göz önüne alındığında kadim sıfatının tenzihi tavrıyla ruha verilmediği açıktır. Tüm varlığı cevher ve arazla ilişkili temellendirip, ruha da hadislerin özelliği olan arazların mahalli olma özelliği tanındığı unutulmamalıdır. Yani ölümsüz maddi bir ruh söz konusu değildir. Beyin temelli çalışmaların artması insanı fizikalist ve bilinç merkezli bir yapıda tasvire bürümüştür. Bilim ve felsefenin gelişmesi ile ruh yerini bilinç kavramına bırakmıştır (Tülüce, 2023, 325-344).

Yapay zekâ çalışmaları insanı maddeci bakış açısıyla değerlendirmektedir. İnsanı taklit edilebilir kılan şey fiziksel yapısıdır. Bunun için bilim, matematik ve teknoloji gereklidir. Mu'tezile'nin insan bütünlüğü üzerinden monist maddeci insan görüşü (Kalyoncu, 2024, 42-61) yapay zekânın maddeci bakışıyla benzer görünmektedir. İnsanın ölümsüzlüğünü onun ölümsüz sayılabilecek varlıklar açısından kıyaslayarak ortaya çıkarabiliriz. Âlem içerisinde ölümsüz varlık Allah'ın kendisinden başkası değildir. Varlık kelâmında hadis ve kadim olarak ikiye ayrılır ve bu varlıklardan kadim olan Allah dışındaki tüm varlıklar hadistir. Cevher ve arazlardan müteşekkil olarak ifade edilirler (Kâdî Abdülcebâr, 1965, 11/310-312). Herhangi bir geçici özelliğe sahip olan arazlara bağlı olan cevher ve cisimde geçici yani hadistir. Âlem başlı başına hadis varlıklardan ibarettir ve sonludur. Son ve

sınırlılıkla çevrili insan da mahiyeti gereği âlem ile aynı sınırlılıklara sahiptir. Dolayısıyla âlem ve içerisindeki tüm varlıklar hadis ve sonludur.

Âlemdede varlıklar kelâma göre cevher ve arazlardan oluşur. Varlıktaki çeşitlilik cevherlerde bulunan arazların farklı kombinasyonları olarak anlaşılmıştır. İnsan da arazlardan oluşan madde olarak açıklanmıştır. Onu diğer arazlara sahip olan varlıklardan ayıran idrak eden sorumlu bir varlık olmasıdır. Temelde tüm varlıklar aynı cevher-i ferdden oluşmaktadır (İbn Meymûn, 2017, 235). O halde diğer varlıklarla aynı olmayan yönü de ortaya konulmalıdır. Bu konuyu ehemmiyetli kılan bilen, irdak eden, sorumlu olan özneyi belirlemektir. Zira insan yapıp ettikleri ile sorumlu tutulan bir varlıktır. Kâdî bu sorumluluğu insanın cismi ile oluşan bütünlük içerisindeki bünyesine bağlar. İnsanın organları ve parçaları arasındaki bütünlük, uyumlu bağlantı iradenin kanıtıdır. İrade insandaki cisimle oluşan bütünlüğünün açıklamasıdır. Yani cisimden bağımsız bir ruhun varlığını ispat etmediğini belirtir (Kâdî Abdülcebbar, 1965, 11/329).

Varlığı saf maddi ve onun fizyolojik işleyişini yapay şekilde oluşturulabilir görmek kelâm ilmi açısından problemlili görünmektedir. İnsanın bedeninin (implant ve kök hücre gibi) ciddi şekildeki tahriflerinin onu ahlaki olarak değiştirmeyeceğini iddia etmek mümkün değildir (Aytepe, 2025, 399). Mu'tezile'nin insan tanımında maddi yönüne yapılan bütünlüklü açıklamalarda asıl niyetin sorumlu özneyi bulma çabası görmektedir. Yani insanı taklit edilebilir meta olmaktan ziyade diğer varlıklar arasındaki konumunu öğrenme ve bu konumun sorumluluklarını yerine getirecek yetkinliğe ulaşma çabası olarak konumlandırmaktadır. Ahlaki olarak kulluğun mükemmelliği için fail ortaya koymak istenmiştir.

3. Mu'tezile'de İrade ve İstitaat

Mu'tezile insana fail olma yetkisini en belirgin şekilde veren mezheplerden biridir. Hayat sahibi olmak, sağlam bir beden ve fiile yetecek güç insan fiillerinin gerçekleşmesi için yeterlidir. Mu'tezile'ye göre insan fiillerinin tek sahibi olduğunda ancak karşılığı olarak vadedilenleri hak eder. Yoksa bir haksızlık, cebir ya da iradesizlik söz konusu demektir. Fiil konusunda insan tek ve yetkin değilse ne mükâfat ne de zem açısından da hakedici olmamalıdır. Allah adaleti gereği fiillerinden insanı sorumlu tutacaktır. O halde ona fiillerinin özgür şekilde faillliğini de vermelidir (Kâdî Abdülcebbar, 2013, 2/58). Allah tarafından verilen bu kudret yaratılmış bir kudrettir. Mutlak bağımsız bir kudret değildir. Kulların fiillerinin Allah olduğunu ifade eden görüşlerin aksine bu ayrıma gitme sebeplerini kötü fiilleri Allah'a nispete engel olmakla açıklanabilir. Fiillerin sorumluluğunu tamamen insana veren Mu'tezile bunu kastları, bilgi ve kudretleri ölçüsünde gerçekleştirmelerinden yola çıkarak açıklar. Ayrıca insan fiil için alete, güce ve engellerin kaldırılmasına da ihtiyaç duyar bu da fiillerinin Allah'ın değil kendilerine ait olduğunun ispatıdır ki Allah için araç ve engeller söz konusu dahi edilemez (Kâdî Abdülcebbar, 2007, 86-87).

İslam sorumluluğun şartı olarak selim aklı, iradeyi ve özgür olmayı (cebir altında olmamayı) gerekli görür. Bir sorumluluğun gerçekleşmesi ona gücünün yetmesi ile ancak mümkün olur. Mu'tezile insanın gücünün yetmediği ile sorumlu tutulamayacağını savunur (Timurlenk, 2014, 4). Fiil Mu'tezile mezhebinde Allah'ın kuluna verdiği gücü insanın irade ederek yapıp yapmaması şeklinde açıklanır. Yani ona tanınan hürriyet ona kudretin önceden verilmesini gerektirir.

Yapay zekâ çalışmaları ile insana verilen güç aklın sınırlarını zorlayan iddialar içermektedir. Fakat aynı zamanda mutlak ilahi gücün insanları serbest bıraktığı alan içerisinde. Ezeli ilmi ile Allah'ın bilmesi insanı zorlayıcı bir etkiye sahip değildir. İnsanın ölümsüzlük adına yapıp ettikleri Allah'ın bilgisi dâhilindeyse de O'nun etkisi altında değildir. Unutulmamalı ki Mu'tezilede güç sınırsız değildir. Yaratıcı ile kıyası da mümkün değildir. İnsana verilen güç sorumlu olması için gerekli olan sebepler ve aletlere muhtaç olan sınırlılıklara sahiptir. Bilimsel çalışmalarla oluşturulan klonlar, gen müdahaleleri, beyin implantları daha ötesi beyin (taraması)aktarımı gibi insanın amaçlarına yönelik kazanımları kendi fiillerine aittir. Bu açıdan asıl dikkat edilmesi gereken bu çalışmalarla hedeflenen niyettir. Niyet hukuki yönde fiili değerlendirmeyi sağlar. İnsanın eylem özgürlüğü Mu'tezilede

ahlakidir. Eceller konusunda da ezeli ilmi ayrı, katilin sorumluluğunu ise ayrı olarak değerlendirmeleri bu sorumluluğu vurgulamak, Allah'ı kötülükten tenzih etmek içindir.

4. Yapay Zekânın Tevhidi Zorlayan Yönü

Mu'tezile'yi Mu'tezile yapan ilk esas onun tevhide verdiği ehemmiyettir. Hayyat'a göre Mu'tezile bu konuda yüce Allah'ı en iyi şekilde savunan tek mezheptir (Hayyât, 2018, 66). Tevhid yalnız, tek olmak; (Topaloğlu ve Çelebi, 2015, 321) Allah'ı zat, sıfat ve fiillerinde birlemek demektir. Kādî'ya göre birlemek Allah'ı kendisine layık olan sıfatlarla bilmek ve O'nu nitelemenin kesinlikle yanlış olduğu sıfatların da onun için kullanılmayacağını bilmekle olur. O'na layık olan sıfatlar kendisi ile başkalarını ayıran kadir, hay, mevcut ve diri olması gibi zatına ait ayrı sıfatlardır (Kādî Abdülcebbar, 2013, 2/210). Bu sıfatlar diğer varlıklarla ortak olmaktan O'nu tenzih eden şanına layık sıfatlarıdır. Ayrıca bu sıfatların bir mana olarak Allah'a izafesi dahi doğru değildir. Zatının aynısı olarak görülmelidir. Aksi takdirde taaddud-i kudema (kadim varlıkların çoğalması) anlamına gelip tevhide aykırı bir durum oluşturur. Mu'tezilî kelâmcılar tarafından taaddud-i kudemanın imkânsızlığı ve Allah'ın yaratıcılık sıfatındaki birliği çeşitli teorilerle temellendirilmiştir.

Transhümanistlerin ölümsüz olarak var edebileceklerini iddia ettikleri varlığın birleşik, varlığı kendinden olmayan, tek başına varlığını devam ettiremeyen özelliklere sahip olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla böyle bir varlığın ezeli ve ebedî bir şekilde devam etmesinin mümkün olmadığını rahatlıkla anlayabiliriz. Çünkü biyolojik veya dijital ölümsüzlük iddiası, yine bir varlığa ihtiyaç durumunu zorunlu olarak gerektirmektedir.

İnsanı ölümsüzlüğü gerçekleştirebilecek güçte görmek, yaratıcılıkta Allah ile ortak olmak tevhide zarar verecektir. Üstelik bu hedef doğrultusunda geliştirilen teknolojilerin insanı kibre sevkmesi yönüyle de sorun oluşturmaktadır. Nitekim Hac Sûresi 73. Ayette yaratma konusunda Allah'ın ortak kabul etmediği "Allah'tan başka taptıklarınız bir sinek dahi yaratamazlar. Hatta sinek onlardan bişey kapsa geri alamazlar..." şeklinde nefy edilmiştir. Buna karşın yapay zeka ile sivrisineğin beyni bilgisayara aktarılmış ve sanal ortamda bu sinek canlandırılmıştır.⁶ (Flywire.ai, 3 Ocak 2026). Yapay sinek beyni simülasyonu çalışmasındaki niyet en küçük ve insan benzeri birimden insanın simüle edilmesine ön hazırlıktır. Tecrübelerimiz 'ölümsüz mükemmel insan yaratma' niyetinin her geçen gün artarak devam ettiğini göstermektedir. Açık ayete bu kadar tezat bir vakıa insanı tevhid açısından tehlikeli bir yere çekerek tedirgin etmektedir.

5. Ahiretin İnkârı

Adl ilkesi Mu'tezile'nin ahiretin varlığına dair inkârcılara sunduğu ciddi bir delildir. Kötülük problemi olarak bilinen yaratıcının kudretinin sorgulandığı argümanla da ilişkisi vardır. Kötülüklere engel olmayan yaratıcının kudretinin belirgin şekilde görüldüğü, her hak sahibinin hakkını aldığı yer ahirettir. Ahiret İslam kelâmında semiyat dediğimiz itikadın asıllarından birini ifade etmektedir. İslam'ın asıllarından ilki akıl, irade verilen insanın yaratana tanıyıp bilmesi yani ulûhiyettir. Bu tanıma ile birlikte kendisinden kulluk beklenmiştir. Kulluğu melek, peygamber ve kitapla destekleyerek nübüvvet dediğimiz ikinci bir asıl ortaya çıkmaktadır. Sonunda da semiyat dediğimiz fiillerinin istikamet üzere olup olmaması halinde karşılaşacağı zem ve medhin detaylandırıldığı ebedî âlem olan ahiretin bilgisi yer almaktadır. Bunlar iman esaslarının özetini oluştururken daha da özden bahsedilecekse aslu'1 usul yaratıcıyı ona yaraşır şekilde bilmek yani ulûhiyettir (Çelebi, 2012, 677).

Semiyat cennet, cehennem, ahiret, haşr gibi konuları ihtivasıyla fizik ötesi âlemi işaret eder. Bir bakıma var olduğundan haberdar olduğumuz fakat dünyada tecrübe edemediğimiz hususları içeren itikadî konulardan bahseder. Aklın, tecrübenin ve duyuların erişemediği noktalardan haber verir. Bu verileri dünyada fiziki âlemde kendi başına elde edemeyeceği için onu bir yerden alması gereklidir. Bu metafizik alandan ancak vahiy ile bilgi alınabilir. Aklın metafizik âleme dayalı bilgiyi vahiyle elde ettiği gibi onu anlama ve açıklama noktasında da muhakkak akla ihtiyaç olacaktır (Çelebi, 2002, 56).

⁶ Sinek beyin aktarımı hakkında bilgi için bkz. "flywire brain", Erişim: 3 ocak 2026 <https://flywire.ai/>

Kādî, ahiret hakkında aklı 'gaibin şahide kıyas' edilmesi ve 'fayda' prensipleri ile vahyi anlamada kullanmıştır. Hac suresinde⁷ geçen ayette kıyametin dehşeti ile Allah'ın kendisinden korkulması istenmiştir. Bu ayeti Kādî, kıyametin insan için çok çetin dehşet verici olduğunu bundan kaçınmak için Allah'a sığınılmasının yani dünyada takva üzere olmanın gerekliliği şeklinde yorumlamıştır (Kādî Abdülcebbâr, 2005, 269) Kıyamet vaktinin bilinmemesi de sorumlulukla ilişkilendirilmiştir. *"Kıyâmet günü mutlaka gelecektir. Herkes peşine koştuğu şeyin karşılığını bulsun diye neredeyse onu (kendimden) gizleyeceğim."* (Tâhâ 20/15) şeklinde gelen ayette bilinmeyen vaktin insanın yararına olduğunu savunur. İnsanı tövbeye teşvik ve taate yakınlaştırmak imkânı yanında ayrıca tövbeyi terk etmekten alıkoyan bir yönünün de bulunduğunu belirtir (Kādî Abdülcebbâr, 2005, 255).

Ahirete iman İslam inancının en önemli unsurlarından biridir. Hem bireyin hem de toplumun sağlığı açısından da önemlidir. Bu konunun Kur'an'da Allah'a iman ile birlikte zikredilmiş (Koloğlu, 2008, 22) olması onu Allah'a iman için gerekli bir rükün konumuna getirmektedir. Ahiretin varlığına olan inanç birey için psikolojik, duygusal ve ahlaki birçok faydalar sağlayan önemli bir ihtiyaçtır. Dünya hayatında başa gelenlere veya kayıplara olan üzüntü kavuşma ve mükâfat ile ödülleneceği gerekçesiyle kişi ve toplum için teskin edici bir özelliği vardır. Öte hayat ve hesap fikri kişiye davranışlarında iyiliğe sevk edici kötülükten alıkoyucu bir korunma sağlar. Semavi dinlerde ölüm bir yok oluş değildir. Başka bir boyuttaki yaşama geçiş demektir. Hatta ahiret ölümsüzlük ile nitelenebilecek yeni bir dünya olarak görülmektedir (Can, 2022, 619).

Yapay zekâ çalışmaları insan ve toplumdaki öte dünya fikrine karşı ölümsüzlüğü gerçekleştirme çabasıdır. Biyolojik ölümsüzlük çok uzak görülmesine rağmen dijital ölümsüzlük için çeşitli uygulamalar şu an kullanımda bulunmaktadır. 'Dijital ahiret endüstrisi' olarak anılan platformlarda birçok uygulama bulunmaktadır. Ölen yakınlarınızın dijital verilerine dayalı sistem size babaanneniz gibi seslenerek uyanmanız için alarm hizmeti verebilmektedir. Çocuğunuza masal okuyabilmekte, sizinle hayattaki bir kişi gibi sohbet edip tavsiyeler verebilmektedir. Gerçek hayatta yapılan görüntülü konuşmalardan farkı olmayan bu uygulamalar insana yakını hakkındaki öldüğü gerçeğini unutturabilecek potansiyeli sunmaktadır. Deadbot adı verilen ölü kişi avatari simülasyon hizmetinde uzmanlaşmış yapay zeka hizmeti(yeniden yaratma hizmeti) ile kullanıma sunulmaktadır (Hollanek ve Nowaczyk-Basińska, 2024, 6) MaNana (Sonsuza dek en sevilen torun ol), Paren't (Artık yanınızda olamasanız bile çocuklarınızın yanında olun) vb. sloganlara sahip uygulamalar (Hollanek ve Nowaczyk-Basińska, 2024, 8-9) ile Türkiye'de kullanıma sunulan 2Wai vb. uygulamalar ölümsüz dijital kişileri yaşayanlar arasına geri döndürmektedir (University of Cambridge, 6 Ocak 2026).

Nihayetinde mutlak ölümsüzlüğü ifade etmeyen bu uygulamalar ahireti inkâr etmeyi gerektirmez. Fakat ölüme, gerçekliğe, ahirete bakışı önemli ölçüde değiştirmektedir. Nitekim mutlak ölümsüzlük, ahiretin inkârı ve cenneti dünyaya taşıma arzusu anlamına gelmektedir. Mutezilenin belirttiği gibi insanın niyet ve sorumluluğu doğrultusunda itikadının temelinde yer alan ahiret inkârı mümkün olmayan bir ehemmiyete sahiptir.

Sonuç ve Değerlendirme

İslam dini açısından geliştirilen teknolojiler ve bilimsel çalışmalar Allah'ın yeryüzüne insanlar için sunduğu ayetlerdir. Keşfedilmesi için teşvik ettiği yeryüzünün imarı için, insan onuru için gerekli gördüğü fiillerdendir. İnsan mükellef oluşunun unutulmadığı doğru evren-varlık-Tanrı ilişkisinin kurulmasına ihtiyaç vardır. İnsanın hayatını etkileyen faktörler (gelişmişlik seviyesi, beslenme şartları, tıbbi gelişmeler, savaşlar vb.) ölümü hakkında da etki sahibidir. Ömürlerin bir yüzyıldan diğerine oranla artışı (daha uzun ömür) bu faktörlere de bağlıdır. Yapay zeka artık bu faktörlerden biri sayılmaktadır.

İnsanoğlu ölümsüzlük arayışını çeşitli şekillerde de olsa gerçekleştirmeye çabalamaktadır. 'Her ne olursa olsun' motivasyonu ile ilerleyen yapay zekâ ile ölümsüzlük arzusu henüz uzak görünmektedir. Bu konudaki girişimler başarılması gereken fiziksel, bilişsel, etik ve dini birçok problem

⁷ el-Hac 22/1. "Ey İnsanlar! Rabbinizden korkun! Çünkü o kıyamet vaktinin zelzelesi çok büyük bir şeydir!"

taşımaktadır. Teknolojiye bu konuda güvenecek en akılcı yaklaşımlardan biri olan Mu'tezile için bile ilahi otorite ve insanın mahiyet bütünlüğü açısından ölümsüzlük iddiası bir iddiadan öte gidememektedir. İlahi irade varlıklar hakkında mutlak hâkimiyet sahibidir. Ölüm konusunda ayetlerdeki kesinlik tartışmasıdır.⁸

Mu'tezile için ölüm ve yeniden dirilme tartışması gerçektir. Ayet bu konuda peygamberlere bile imtiyaz vermeyecek kadar açıktır (el-Enbiyâ 21/35). O halde biyolojik ölümsüzlüğün imkânı Mu'tezile için geçerli değildir. Fakat bilincin uzun ömür için transferi kişinin kendi bedeni hakkında tasarrufta bulunmasıdır. Mu'tezile nihaysiz bir yaşam sağlama isteğinin sorumluluğunu insanın kendisine vererek bu arzudaki niyeti sorgulayacaktır. Eğer ahiret inkârı, ölümün kötü görülerek reddi yahut Tanrıdan çalınmak istenen yaratıcılık sıfatı motivasyonu ile yapılıyorsa şirk gibi affı mümkün olmayan bir durum oluşmaktadır. Âlemin nihaysiz olmayıp bir gün yok olacağı kozmik gerçeği varken kriyonik, klon, dijital fark etmeksizin ebediliğin hâkim olduğu mutlak bir ölümsüzlük düşünülmemelidir.

İnsanların vücut bütünlüklerine yönelik birtakım zararların giderilmesi için insanlara yapay zekâ destekli müdahaleler mevcuttur. Kişi sonlu bir varlık olduğunun farkında, bir yaratıcısının olduğu bilincinde olduğu sürece yaptığı müdahalelerin sorumluluğunu alması sakıncalı görülmemelidir. Sorun çıkış noktasında yaratıcının nerede konumlandırıldığıdır. Yaratan ve yok edeni kenara koyup yapay zekâ sayesinde farklı bir yaratma ve ebedilik iddiası tevhidle çelişir. En başta Mu'tezile tevhide zarar gelmesine izin vermezken hiçbir mezhepten de buna izin vermesi beklenemez.

Yapay zekâ ölümsüzlük arayışına insanı mutlak maddeden ibaret görerek onun mahiyeti içerisindeki bütünlüğünü gözardı etmektedir. Maddeyi matematiksel düzlemde kodlamak, taklit etmek ve geliştirmek mümkündür. Bu açıdan keyfiyeti farklı bir ölümsüzlük, bilinç aktarımı veya beklenen ölümün geciktirilmesi şeklinde yapay zekânın iddiasını gerçekleştirilmesi mümkün görünmektedir. Fakat unutulmaması gereken temel konu sünnetullah içerisinde ölüm bir gerçek olarak karşımızdadır. İnsan ne sadece beden ne de sadece ruhtan (nefs, bilinç) oluşan bir varlıktır. Bu iki bütünlük sağlandığında oluşan uyum ve mükemmelliği yapay zekânın özellikle biyolojik olarak sağlayamadığı bir gerçektir. Teknik birtakım müdahaleler insanın doğasını onarma düşüncesiyle geliştirilmiş olsa da sağlıklı insanların modifiye olmak istemesi de mümkündür. Bu açıdan etik, dini bazı sınırlamaların olması daha sağlıklı görünmektedir.

Yapay zekânın kendi başına bir din ya da ilah olma iddiası bulunmamasına karşı onun kabiliyetini kullananların ideolojilerinde şekillenerek korkulası bir hüviyet kazandığı kanaati taşımaktayız. Teknolojinin ne çok abartılması ne de itibarsızlaştırılması doğru bir yaklaşım olacaktır. Salim aklın elinde her türlü araç iyi, niyetin kötüye döndüğü her yerde yine her türlü araç kötüyü ortaya çıkaracaktır. Rahimlerdekini bilememek, sinek yaratamamak, ölümsüzlük gibi ciddi konular yapay zekâ sayesinde daha üst bir anlayışla tekrar okunma ihtiyacını doğurmuştur. Ön yargımızı bir kenara bırakarak Allah'ın ezeli ilmi içerisinde yer alan yapay zekâdan korkmak yerine Allah'ın rızasına uygun, insanlığın yararına amaçlar doğrultusunda kullanmak gerekmektedir.

⁸ "Her canlı ölümü tadacaktır. Mükâfatlarınızın karşılığı ancak kıyamet günü tamamlanacak. O zaman kim ateşten uzaklaştırılıp cennete sokulursa, işte o murada erdi... Dünya hayatı aldatıcı bir faydadan başka bir şey değildir." Âl-i İmrân 3/185.

Kaynakça

- Alpyağıl, Recep. *Din Felsefesi Açısından Mu'tezile Gelen-Ek-i*. 2 cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Aytepe, Mahsum. "The Problem of Human Integrity in Transhumanism". *İslami İlimler Dergisi* 40, (2025), 389-407. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1602418>
- Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Ömer Aydın, İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- BBC NEWS Türkçe "Bilim İnsanlarını Büyüleyen Üç 'Ölümsüz' Canlı", Erişim: 16 Temmuz 2025. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cn03v9qw1q0o>
- Black, Deborah L. "Psikoloji: Nefs ve Akıl". *İslam Felsefesine Giriş*. ed. Peter Adamson-Richard Taylor, çev. M. Cüneyt Kaya, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Bouzenita, Anke Iman. "The Most Dangerous Idea?" *Islamic Deliberations on Transhumanism*. *Daru'l-Funun İlahiyat* 29/2, (2018), 201-228. <https://dx.doi.org/10.26650/di.2018.29.2.0031>
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el- Buhârî. *el-Câmi 'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2003.
- Bulut, Filiz - Özkan, Gülten. "Siborg Teknolojisi ve Uygulamalarının Tıp Etiği Açısından Değerlendirilmesi". *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 46/2 (2020), 256-262. <https://doi.org/10.32708/uutfd.725389>
- Can, Seyithan. "Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının Kelâm İlminin Varlık Anlayışı Çerçevesinde Kritiği". *Kader* 20/2 (2022), 605-625. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1144566>
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*, ter. Arif Erkan, İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Çelebi, İlyas. "Ölüm ve Sonrası". *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Çelebi, İlyas. *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Dalkılıç, Mehmet. *İslam Mezheplerinde Ruh*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Dede, Ayşegül. "Toprağın Dijitalleşmesi ve Dijital Ölümsüzlük". *İslami İlimler Dergisi* 19/1 (2024), 63-85.
- Deperlioğlu, Ömer – Köse, Utku. *Python İle Yapay Zekaya Giriş*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2. Baskı, 2025.
- DW Türkçe, "Ruhumuzu Bilgisayara Yükleyip Ölümsüz Olmak Artık Hayal Değil." Erişim 04 Ekim 2025. https://www.youtube.com/watch?v=6ReDQI_1f78
- Erdemir, Ayşegül Demirhan. *Tıpta ve Etik Deontoloji*, İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri, 2011.
- Gültekin, Abdurrezzak. "Transhümanizm Bağlamında Yapay Zekâ Tanrıya Bir Baş Kaldırı Mıdır?". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2021), 1-16.
- Harari, Yuval Noah. *Homo Deus*, çev. Poyzan Nur Taneli. İstanbul: Kolektif Kitap, 2016.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyn. *Kitabü'l-İntisar Mutezile Savunusu*. çev. Metin Yıldız. ed. Mehmet Azimli. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Hollanek, Nowaczyk- Basińska Tomasz, Katarzyna. "Griefbots, Deadbots, Postmortem Avatars: on Responsible Applications of Generative AI in the Digital Afterlife Industry". *Philosophy & Technology* 37 /63, (2024), 1-22. <https://link.springer.com/article/10.1007/s13347-024-00744-w#Fn1>
- Hökelekli, Hayati. "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 3/3 (1991), 151-165.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut, Dâru's-Sadr, 1994.

- İbn Meymûn, Delâletü'l-Hâirîn. "Kelâmcıların Cevher-Araz Teorisine İlişkin On İki Mukaddimesinin Tercümesi". çev. Bilal Taşkın, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 15/ 1 (2017), 219-246.
- İldeniz, Ayşegül. *Ayşegül 5.0 Yapay Zekâ ve Gelecek İçin Otostopçunun Galaksi Rehberi*, İstanbul: Doğan Kitap, 2025.
- Kādî Abdülcebbar. "el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl". Kahire: Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme. 16 Cilt, 1965.
- Kādî Abdülcebbar. *Mu'tezile'de Din Usûlü*. çev. Murat Memiş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Kādî Abdülcebbar. *Mütesâbihu'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Zerzûr, Dâru't-Tûras, Kahire, I-II, 1969.
- Kādî Abdülcebbar. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, I-II, 2013.
- Kādî Abdülcebbar. *Tenzihü'l-Kur'an 'ani'l-meât'in*, Beyrut: Dâru'n-Nehda, 2 Cilt, 2005.
- Kalyoncu, Rıza Tevfik. "Erken Dönem Kelâm Felsefesinde İnsanın Ontolojisi (Tanımı ve Mahiyeti) Problemi". *Temaşa Felsefe Dergisi* 21 (2024), 42-61.
- Karadeniz, Osman. "Ecel ve Ömür", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Koloğlu, Orhan Şener. "Mu'tezile Kelamında Yeniden Yaratma". *Usul İslam Araştırmaları* 9/9 (2008), 7-40.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Kurt, Fatih. "Ehl-i Sünnet'e Göre Ecel". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2018), 116-131.
- Kurt, İsmail. *Transhümanizm ve Tekillik Bağlamında Dinin Geleceği*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021.
- Kutluer, İlhan. "Hayat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/8-12. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Merkle, Ralph C. "Uploading". *The Transhumanist Reader: Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology and Philosophy of the Human Future*. ed. Max More ve Natasha Vita-More. West Sussex: Wiley-Blackwell, 2013, 157-164.
- More, Max. "The Philosophy of Transhumanism", *The Transhumanist Reader: Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology and Philosophy of the Human Future*. ed. Max More ve Natasha Vita-More. West Sussex: Wiley-Blackwell, 2013, 1-17.
- Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Kalâid fî Tashihi'l-Akâid*. thk. Albert Nasrî Nader, nşr. Dâru'l-Meşrik, Beyrut, 1986.
- Muslim, Ebu'l Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Sahîh'u-Muslim*, Riyad: Dâr'uTaybe, 7 Cilt, 2006.
- Neuralink, "Pioneering Brain Computer Interfaces", Erişim: 07 Ekim 2025, <https://neuralink.com/>
- Okumuş, Namık Kemal. "Ezelî Yazgı Bağlamında Mu'tezile Düşünce Okulu'nun Ecel, Ömür ve İlim Anlayışı". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (RTEÜ Journal of Social Sciences)* 1/2, (2015), 43-79.
- Öztemel, Ercan. "Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği", *Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği*, ed. Muzaffer Şeker vd. Ankara: Tüba Yayınları, 2020, 95-112.
- Sabah. "Buz İçinde 230 Ölü Dirilmeyi Bekliyor", Erişim: 03 Ekim 2025. <https://www.sabah.com.tr/teknokulis/galeri/haber/buz-icinde-230-olu-dirilmeyi-bekliyor-395604234169/5>.

- Saka, Gülizar Hazal. "Bir Ütopya Olarak Teknolojik Ölümsüzlük Sorunsalı: Teknolojik Ölümsüzlük". V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı IV. ed. Ümit güneş ve Eyüp Sami Yavaş. İstanbul: İlmi Etüdler Derneği (İlem), 2016, 237-247.
- Sarıkaya, Berat. Genlere Mudahale-İlahi Kader İlişkisi. İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.
- Şehristani, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm. el-Milel ve'n-Nihal. çev. Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık, 4. Baskı, 2017.
- Time. "2045: The Year Man Becomes Immortal". Lev Grossman Erişim: 18 Temmuz 2025.
<https://time.com/archive/6595274/2045-the-year-man-becomes-immortal/>
- Timurlenk, Ahmet Hamdi. Kâdî Abdülcebbar'ın Sem'iyât ile İlgili Görüşleri. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Tülüce, Hüseyin Adem. "Zihin Felsefesi Bağlamında Ruh Kavramının Bilinç Kavramına Dönüşümü". *Mütefekkir* 10/20 (2023), 325-344.
- University of Cambridge. "Call for safeguards to prevent unwanted 'hauntings' by AI chatbots of dead loved ones", Erişim: 6 Ocak 2026, <https://www.cam.ac.uk/research/news/call-for-safeguards-to-prevent-unwanted-hauntings-by-ai-chatbots-of-dead-loved-ones>
- Ünsal, Çağrı Zeybek-Büken, Nükhet Örnek. "Henrietta Lacks'in Ölümsüzlüğü: Tıp Tarihinin Gılgamış Destanı". *Türk Yaşam Bilimleri Dergisi*, 3/2 (2018), 248-254. <http://dergipark.gov.tr/tjls>
- Webtekno, "Beynine Çip Takılan Felçli Bir Adamın Yaşadıkları", Erişim: 13 Ekim 2025.
<https://www.youtube.com/watch?v=A4NeV3SQ4NM>
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Meali*, sad. Mehmet Şirin Doğan, İstanbul: Seda Yayınları, 2007.
- Yitik, Ali İhsan. "Tenasüh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/443-446. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Zemahşerî, Ebu'l Kâsım Cârullah. *el-Keşşâf An Hakâiki't-Tenzîl fi Uyûni'l-Akâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*. 2 Cilt, Beyrut: Darü'l-fikr, 1987.